

FRANÇOISE MAYER, Češi a jejich komunismus. Paměť a politická identita,

Praha 2009, Argo, 274 s.

ISBN 78-80-257-0151-5

O šest let později než francouzský originál vyšel v českém překladu sociálně kulturní rozbor české paměti komunismu v prvním desetiletí po pádu komunismu od francouzské socioložky Françoise Mayerové.¹ Takové opoždění v literatuře tohoto typu bývá obvykle nemilosrdné, analýza se váže k určitému datu, zachycuje vývoj daného fenoménu v době jeho dynamického rozvoje, tudíž po uplynutí šesti, či v tomto případě dokonce ještě více let po sběru materiálu zcela zákonitě výrazně zaostává za stavem věcí, jak se mezitím vyvinuly.² Přesto je dobře, že Mayerové kniha vyšla. Nic lepšího o paměti komunismu v Česku doposud nemáme, a obávám se, že ani dlouho mít nebudeme. Kniha je navíc napsána s bravurou a elegancí, která ji činí čtivou (svůj díl na tom má jistě i výborný překlad) a zároveň velmi sdělnou. Popsat tak složité téma na ne více než dvě stě šedesáti tiskových stranách i s poznámkovým aparátem, takže čtenář zároveň nemá pocit ošizení či tu a tam příliš povrchního přeběhnutí některého z témat, je výkon hodný obdivu a následování.

Mayerové kniha je přínosná a inspirativní i přesto, že vychází z pramenného materiálu i sekundární literatury převážně z 90. let. Pohlíží totiž na téma z dostatečného odstupu, a dochází tudíž k řadě obecnějších postřehů a závěrů, jež mají z valné části dodnes svou platnost. Snad i díky svému postavení dobře informované cizinky, ale především asi díky svému sociologickému tázání je s to dívat se na téma přítomnosti obrazů komunismu a paměti komunismu v české polistopadové společnosti většinou ne jako na morální problém, nýbrž jako na mnohostranný sociální fenomén. Zajímá ji nikoli primárně role obrazů nedávných dějin v politickém boji, i když ten se zde zcela nutně často dostává ke slovu,

1 FRANÇOISE MAYER, *Les Tchéques et leur communisme. Mémoire et identités politiques*, Paris 2003. Některé části knihy ale v češtině vyšly už dříve – srov. TÁŽ, *Vězení jako minulost, odboj jako paměť. Konfederace politických vězňů*, Soudobé dějiny 9/2002, s. 42–64; TÁŽ, *Češi a jejich komunismus. Pokus o sociologii paměti*, Kritická příloha Revolver Revue 2004, č. 30, s. 118–122.

2 Pro domácí reflexi francouzského vydání srov. MARIE ČERNÁ, *Politické paměti komunismu*, Soudobé dějiny 11/2004, s. 133–137; MURIEL BLAIVE, *Diskuse kolem knihy Françoise Mayer Češi a jejich komunismus*, DTK 1/2004, s. 331–335.

nýbrž z hlediska tvoření a přetváření kolektivních identit, především politických identit a identity národní. V užívání jednotlivých pojmů je Mayerová spíše pragmatická. Vychází sice ze základního rozlišení „paměti“ jako sociálně-kulturního prostoru či potence a „dějin“ jako formalizovaného diskurzu o dějinách, avšak zároveň vědoma si problematičnosti této dichotomie se často snaží užívat alternativní pojmy jako například „vztah k minulosti“, který může být laický, angažovaný, expertní, politicky manipulovaný atd. Tento sympaticky induktivní přístup má své výhody, především se s ním lépe pracuje při analýze konkrétních empirických dat. Zároveň však někdy vede k pojmové nejasnosti. Příkladem je termín „historická paměť“, který Mayerová užívá jednou ve smyslu Marie-Claire Lavabreové jako „snahu státu rozvíjet určitou politiku oficiálního převyprávění minulosti“, tedy jako paměť „oficiální“ či „institucionální“ v protikladu k „paměti živé“ (s. 37), jindy zase způsobem vlastním Lubomíru Liptákovi ve smyslu „historie produkováne historiky“, která se „ocitá mezi dvěma jinými paměťmi, pamětí oficiální a pamětí individuální“ (s. 221).

Těžiště a také největší přínos knihy je v jednotlivých kapitolách, které se věnují určitému specifickému problému v české krajině paměti komunismu (zrod oficiálního rámce paměti o komunismu, problematika agentů StB) či určité výrazně formulované kolektivní paměti komunismu (dnešní komunisté, bývalí normalizátoři, disidenti, političtí vězni a tvůrci paměti tzv. třetího odboje). Ke každé z těchto kapitol by se samozřejmě dalo mnoho doplnit, poukázat na desítky dalších pramenů, diskusí či reprezentantů té či oné skupiny. Mnohé z problémů načrtnutých Mayerovou jsou výzvou pro další výzkum, už proto, že celá situace se mimo jiné vznikem Ústavu pro studium totalitních režimů v politické i odborné rovině od doby napsání knihy značně posunula. Avšak obraz 90. let, který tyto kapitoly ve svém celku podávají, je dosti přesvědčivý.

Soustředme se však na jeden z problémů, který by se dal nazvat problémem paměti a dědictví disentu a který je nejen jedním z ústředních témat prostupujících celou knihu, ale také jejím základním, a zdá se, že ne ve všech svých aspektech reflektovaným východiskem.

Druhá kapitola se zabývá vytvářením „oficiálních rámců paměti komunismu“ po roce 1989. Autorka zde popisuje, jak byla původní snaha bývalého chartovního disentu a především Václava Havla nabídnout v revoluční době obrysy konsenzuální, integrující paměti postupně zastíněna právní dekomunizací a politickým antikomunismem. Je pochopitelné, že se ve své deskripci nezabývá meritorně politickým bojem o minulost, neboť to by samo vydalo na objemnou monografii. Je ale škoda, že nebere více v úvahu obecnější problematiku vytváření demokratické legitimacy státu a role vytváření „dědictví disentu“, které jsou podle mého názoru klíčové. Mayerová zmiňuje zásadní knihu Jiřího Přibáně *Disidenti práva*,

nerozebírá však jeho hlavní argumenty a nepracuje s nimi.³ Základní vnitřní a do jisté míry nepřekonatelný rozpor, který je jádrem Příbáňovy analýzy, totiž rozpor mezi „legalistickou legitimizační fikcí“ a přirozenoprávní dikcí demokratické revoluce, který má původ v tom, co Příbáň nazývá „dvojí jazyk disentu“, by mohl být pro Mayerovou inspirativní. Sama totiž v závěru této kapitoly konstatuje, že debaty o minulosti v 90. letech nebyly ani tak záležitostí pravice a levice, jako spíše záležitostí pravicově orientovaných a levicově orientovaných bývalých disidentů, což podrobněji rozebírá v některých dalších kapitolách. O pár řádků níže zároveň postuluje, že „se dekomunizace jeví spíš jako rámec, do něhož zapadají nejrůznější interpretace minulosti, než jako sdílená paměť na komunismus“ (s. 75). S tímto centrálním východiskem Mayerové analýzy lze souhlasit, stálo by však zároveň za to, položit si otázku, nakolik je právě dekomunizace sama přímým následkem rozporuplného dědictví či „dvojího jazyka“ disentu.

Neboť je-li jeden z fundamentálních politických rozporů československé a české demokracie po roce 1989, jímž politika tzv. vyrovnávání se s minulostí bezesporu byla, sama do značné míry výsledkem rozporů přítomných v disentu, je zcela přirozené, že žádná sdílená kolektivní paměť disentu po komunismu nemůže existovat. Co ale existovat může a co bylo a je reálným, dodnes však velmi málo reflektovaným problémem, je spor o „dědictví disentu“, který byl součástí polistopadové politické diferenciaci stejně jako konfliktů týkajících se interpretací komunistické minulosti. Autorka sice dochází k podobným závěrům, když například rozebírá dva zásadně odlišné projekty „dědictví disentu“ reprezentované na jedné straně Petrem Uhlem a na druhé Václavem Bendou (s. 154–165), současně však stále pracuje s pojmem „paměti disentu“, který vytváří dojem jakési kolektivně sdílené představy o minulosti a má jisté nostalgické rysy vlastní řadě bývalých disidentů.

Mayerová několikrát konstatuje, že disidentská paměť po roce 1989 nezvítězila, resp. že se nestala jádrem redefinice národní identity. Zároveň ale sama podává řadu zajímavých příkladů toho, jak různé interpretace „dědictví disentu“ ovlivnily ten či onen vztah k minulosti a především celkovou společenskou představu a jazyk, jímž o této minulosti dnes hovoříme.

Nejzajímavější asi je, že sama její kniha je v mnoha ohledech důkazem o mimořádné působnosti jisté odnože disidentské paměti, i když v případě Mayerové se jedná o poměrně vzácný druh „disidentské horečky“, tzn. nikoli o kmen

3 JIŘÍ PŘIBÁŇ, *Disidenti práva. O revolucích roku 1989, fikcích legality a soudobé verzi společenské smlouvy*, Praha 2001.

pocházející od nejznámějších disidentů typu Havla, Pitharta či Bendy, nýbrž zajímavý, do jisté míry subverzivní kmen představovaný Zdeňkem Vašíčkem či Petrem Fidelem (Karlem Palkem), s příměsí vlivu Revolver Revue a nejmladší generace disentu 80. let. Tato tradice Mayerové umožňuje kriticky odstoupit od mainstreamu chartovního disentu, neboť Vašíček s Fidelem patřili mezi přední skeptiky české opozice, kteří se s nedůvěrou dívali nejen na sebestředné autostereotypy vznikající uvnitř Charty, ale velmi kriticky přistupovali také k motivům a jazyku disidentského popisu života ve vlastní komunitě i ve společnosti.⁴ Na některých místech se však Mayerové citelně nedostává odstupu od jejich nejbližších průvodců českou komunistickou i postkomunistickou minulostí, což se asi nejvýrazněji projevuje v předposlední kapitole a závěru. Oba texty jsou slabé ze stejného důvodu, ze kterého je Mayerové analýza v jiných částech knihy silná a přesvědčivá, a tím je právě výrazná závislost na Zdeňku Vašíčkovi.

V kapitole pojednávající o historících jako profesionálech zabývajících se dějinami a jejich vztahu k nejmladší minulosti Mayerová nejdříve podává velmi zběžnou charakteristiku role historiků v české společnosti od začátku 19. století (jejíž povrchnost český čtenář omluví s ohledem na původní francouzské publikum) a poté popisuje dobu normalizace. Přijímá dělení na dvě komunity historiků v 70. a 80. letech, dělicí ostře mezi oficiálními historiky a historiky v disentu. Jistá schematičnost tohoto zaběhnutého dělení se u Mayerové ještě zvýrazňuje díky tomu, že se nezabývá rozbořem prací či diskusí historiků na ústavech, univerzitách či v disentu, nýbrž popisuje celou věc na základě dosti vyostřených (neboť byly původně určeny do diskuse) hodnotových soudů Zdeňka Vašíčka, Jaroslava Marka či Evy Hahnové. Nejproblematictější ale je hlavní část kapitoly, která hodnotí historiky po komunismu. Autorka ani zde nerozebírá historiografickou produkci, které, pravda, do značné míry chyběl potřebný syntetizující rozměr, která však byla v oblasti soudobých dějin velmi výrazná. Těto produkci se však autorka nevěnuje a místo toho vyčítá historikům, že se nestali svěbytným politickým subjektem (s. 235), klíčovým hráčem v debatě o komunistické minulosti potenciálně ovlivňujícím českou národní identitu či přinejmenším veřejnou debatu o minulosti. Toto poměrně rozšířené přesvědčení, že historici by měli být jakousi kolektivní silou vytvářející určitou „paměť komunismu“, vedlo v polovině minulého desetiletí mnohé české intelektuály či novináře (vycházející často z prostředí disentu) k podpoře založení Ústavu pro studium totalitních režimů.

4 Srov. ZDENĚK VAŠÍČEK, *Přijetí podmínek*, Praha 1996; PETR FIDELIUS, *Kritické eseje*, Praha 2000.

Je to perspektiva dosti ošidná. Historici totiž nejsou a nemají být politickým subjektem. Jako jednotlivci mají samozřejmě právo na své politické a občanské postoje, nemají však žádnou povinnost být kolektivním politickým subjektem jako historici, neboť historiky jsou profesí, nikoli politickým přesvědčením. A právě politická přesvědčení, nikoli odborná věrohodnost hrály v debatách o minulosti v 90. letech hlavní úlohu. V takové situaci profesionální historici neměli velkou šanci zásadně ovlivňovat politickou debatu o minulosti, když byla právě ona ústředním bodem vytváření politických identit, jak to sama Mayerová přesvědčivě ukazuje. To, že historikové (včetně Ústavu pro soudobé dějiny založeného Vilémem Prečanem) neusilovali o to, stát se rozhodujícím hlasem v diskusi o minulosti v 90. letech, svědčí spíše v jejich (profesionální) prospěch. Je to asi, jako kdyby se meteorolog zkoumající atmosférické pohyby měl zároveň stát reklamním agentem firmy na výrobu deštníků či navrhovatelem zákona o vodním díle v zátopové oblasti. Z hlediska historické profese, hodnocení české soudobé historiografie 90. let a koneckonců i vlivu historiografie na proměnu společenského vnímání nedávné minulosti důležitější věc, totiž jaké narativní struktury a analytické nástroje ve svých pracích o komunistické době historici používali a používají, však není v knize předmětem rozboru, ačkoli by to bylo pro její téma mnohem případnější.

Ještě výrazněji se „disidentský rodokmen“ přístupu Mayerové projevuje v některých hodnotových východiscích, která tu a tam prosvítají během četby, jejichž resti je poměrně stručný závěr. Autorka zde asi spíše nezáměrně nastiňuje základní parametry svého pohledu na celkovou situaci české společnosti v souvislosti s její komunistickou minulostí, vycházejíc ze sympatie k disidentské životní zkušenosti a dlouholetému boji s diktaturou, jež se ukazuje jednak na „tradičním“ rozvržení rolí (komunisté vs. disidenti) a jednak v jisté nechuti hraničící s pohrdáním ve vztahu k tzv. „mlčící většině“.

Mayerová na jedné straně vychází ze správného předpokladu, že „všichni svou paměť „upravují““ (s. 21), a že jsou tedy ve sféře kolektivní paměti všichni alespoň teoreticky rovnocennými hráči. Na druhé straně ale přece jen v závěru tvrdí, že komunisté historii „přepisují“, zatímco v případě disidentů nejde o žádné přepisování, nýbrž o potřebu svou historii „prostě sepsat“ (s. 256). Projevuje se zde jednak už zmíněná nejasnost v používání některých pojmů, v tomto případě pojmů „historie“ a „paměť“, a jejich často synonymického užívání (v tomto ohledu by například rozlišení mezi „upravováním paměti“ a „přepisováním historie“ mohlo být analyticky prospěšné). Ale hlavně se zde ukazuje jednoznačné hodnotové stanovisko autorky, která stejně jako celý polistopadový oficiální historický diskurz bere komunisty apriori jako falšovatele dějin („Jde o přepisování historie, což je cvičení, v němž jsou komunisté velmi zblhlí.“ – s. 256) a v tomto

smyslu přímé pokračovatele oficiálního partajního dějepiscevtví komunistického Československa, a disidenty naopak jak normu, jako představitele „autentického“ pohledu na dějiny či jakéhosi návratu dějin do kýženého normálu. Tato do jisté míry pochopitelná hodnotová zaujatost vycházející z reálných dějinných zkušeností může být v analýze zavádějící a i u Mayerové tato bezděčná hodnocení kontrastují například s poměrně neutrální, rozumějící kapitolou o paměti dnešních (tj. 90. let) komunistů (s. 81–108).

Stejný disidentský předsudek je patrný v postoji autorky k oné pověstné „mlčící většině“. Tendence pohlížet svrchu na tzv. většinovou společnost vyplývala z výrazné a pochopitelné politizace lidské situace v disidentské literatuře v časech normalizace. Člověk však není definován svým statutem člověka politického – tím se teprve musí vědomě stát. A i když jím není, neznamená to, že ztrácí svou lidskou důstojnost. Pokud něco ztrácí, tak je to občanská věrohodnost, již však může v každé době svým jednáním opět získat. Je proto dobře, že v historickém výzkumu začíná být i širší společnost přesahující hlavní linie politického zápasu demokratické opozice s komunistickou mocenskou elitou a aparátem předmětem výzkumu.⁵ Zatím převážně jen v oblasti orálních dějin, neboť k uchopení problému života společnosti v době socialistické diktatury a jeho různých podob, které by nebylo poplatné již dávno překonanému strukturalistickému paradigmatu 60. let, českým historikům, zdá se, stále ještě chybí dostatečně vypracované a současně použitelné metodologické nástroje.

K zásadnímu, ale také příznačnému nedorozumění však podle mě dochází u Mayerové v tom ohledu, že – podobně jako řada dalších autorů v českém prostředí – ztotožňuje tuto tzv. mlčící většinu s tzv. „šedou zónou“ (s. 66, 145, 234), resp. používá oba pojmy synonymicky. Pojem „šedá zóna“, který se zrodil v disentu pozdních 80. let a který proslavila Jiřina Šiklová v bezmála prorockém textu *Šedá zóna a budoucnost disidentů v Československu* psaném v roce 1989 pro prestižní časopis *Social Research*, ale původně znamenal něco docela jiného. Nikoli mlčící či nečinnou většinu, nýbrž „lidi ze struktur“, kteří sympatizovali z disentem, často mu i pomáhali, avšak nebyli ochotni či povoláni účastnit se otevřeného odporu. Těmto lidem – zpravidla velmi aktivním a s vyhraněným politickým názorem – předpověděla Šiklová slibnou budoucnost, neboť na jedné straně nebyli zprofanováni jako aktivní komunisté, na straně druhé ale jako profesionálové neztratili kontakt se svými obory, a byli proto okamžitě schopni

5 Srov. zejména MIROSLAV VANĚK (ed.), *Obyčejní lidé...?! Pohled do života tzv. mlčící většiny*, Praha 2009.

stát se novou elitou v době po komunismu.⁶ V disidentském vyprávění o dějinách diktatury a jejím pádu se tato klíčová vrstva obyvatelstva poněkud ztratila ze zorného pole, resp. byla mylně ztotožněna s tzv. mlčící většinou. Pro pochopení posledních let diktatury a prvních let demokracie, domnívám se, budeme muset „šedou zónu“ nejen znovu objevit, ale především konečně analyzovat. To Mayerová nečiní, ačkoli jejího ústředního reprezentanta po roce 1989, Václava Klause, samozřejmě nemůže zcela opomenout. Jeho mimořádně vlivný a populární diskurz, který ve srovnání se silně morálně založeným pohledem disentu jakoby zlehčuje komunistickou minulost, Mayerová hodnotí jako jistou Klausovu vnější lhostejnost, konstruovanou ve snaze odlišit se od disidentů. Máme-li pochopit paradox na jedné straně zdánlivě ahistorického politického diskurzu ODS v prvním desetiletí její existence a na druhé straně jejího výrazného dekomunizačního angažmá, bude ještě třeba podrobit dějinný diskurz této „šedé zóny“ a jeho symbiózu s částí postdisidentského pravicového dekomunizačního projektu v rámci i mimo ODS podrobné analýze.⁷

I přesto, že vychází z tradiční disidentské narativní struktury, je knížka Françoise Mayerové inspirativním čtením, pro české historiky soudobých dějin o to více, že je při tom mohou maně napadat témata, která stále čekají na své zpracování, má-li být překročeno ono dichotomické, disidentsko-komunistické vnímání doby pozdního socialismu. Chybí nám intelektuální a sociální dějiny disentu v jeho pluralitě a nestejnorodosti, zvláště výrazné ke konci 80. let. Nikdo se zatím nepokusil o sociální dějiny KSČ a sociální dějiny 70. a 80. let vůbec, včetně témat, jako jsou vývoj opatrovnického socialistického státu, změny sociální struktury a s tím související změny struktury potřeb a očekávání na straně různých vrstev obyvatelstva. Napsat by bylo potřeba také dějiny všedního dne, kde se osvědčoval a posléze delegitimizoval zaopatřovací nárok pozdního státního socialismu. O dějinách demokratického státu a postkomunistické společnosti po roce 1989 nemluvím vůbec, neboť tam historický výzkum teprve začíná, i když se může opřít o podstatně širší základnu již existujících výsledků relativně robustního sociálněvědního výzkumu z polistopadové doby.

Je tu ale ještě jedna otázka, na niž knížka poukazuje a jíž vlastně začíná i končí. Otázka českého národního komunismu. Mayerová často upozorňuje na „národ-

6 JIŘINA ŠIKLOVÁ, *The „Grey Zone“ and the Future of Dissent in Czechoslovakia*, Social Research roč 57/1990, s. 347–363.

7 Srov. ADÉLA GJURICOVÁ, *Poněkud tradiční rozchod s minulostí: přítomnost minulosti v ideologii a politické rétorice Občanské demokratické strany*, Soudobé dějiny 16/2009, s. 131–332.

ni“ původ českého, resp. československého komunismu, který je podle ní jedním z důvodů, proč se Češi se „svým“ komunismem nemohou jednoduše vyrovnat a proč je pro nás tak těžké ve vztahu ke čtyřiceti letům socialistické diktatury říkat „my“. S autorkou souhlasím, i když pouze v této deklarativní rovině. Ani ona totiž nemohla ve své knize daný problém skutečně analyzovat, neboť k tomu chybí základní literatura a výzkum. Symbióza marxismu a nacionalismu, resp. revolučního socialismu a národní identity v českém prostředí, která měla v průběhu 20. století řadu vzájemně se ovlivňujících a proplétajících podob, alternativ, vzestupů i pádů, nebyla dosud ani uspokojivě ani nijak jinak rozebrána či popsána. Když o problému hovoříme, pak většinou ve smyslu otázky, jak komunistická ideologie využila či zneužila české národní tradice pro svoje účely. Provokativně by se však dala otázka obrátit a mohli bychom se zeptat, jak český nacionalismus využil a jak si přivlastnil marxismus a komunistickou ideologii. Z tohoto pohledu by se nám možná český a československý komunismus ukázal mnohem více jako nedílná součást českých národních dějin a snad by to i pomohlo objasnit, proč je tak těžké, ne-li nemožné komunismus z národní identity prostě vyparovat.

Michal Kopeček